

Metodologické problémy empirických výzkumů socioprofesionální diferenciaci

WŁODZIMIERZ WESOŁOWSKI

Warszawa

Úvod

V tomto článku předkládáme čtenářům ve zkrácené podobě překlad stati W. Wesolowského¹ Teoretické a metodologické problémy empirických výzkumů třídní struktury a společenských vrstev, jež vyšla v r. 1970 ve sborníku prací polských sociologů věnovaném otázkám sociální diferenciaci.²

Podobně jako u nás, patří i v Polsku problematika sociální struktury socialistické společnosti již po řadu let k ústředním tematům sociologického bádání a soustřeďuje se na ni značná energie. Kromě zpracování základních teoretických otázek se pozornost věnuje především konkrétním výzkumům polské společnosti: v letech 1964–1967 se uskutečnily výzkumy socioprofesionální diferenciaci městského obyvatelstva v Košalině, Štětíně a Lodži a v současné době probíhají nebo se připravují rozsáhlá výběrová šetření socioprofesionální mobility v polské společnosti (výběrový soubor cca 20 000 osob), dělnické třídy (výběrový soubor cca 8000 osob), celkové sociální struktury (výběrový soubor 30 000 domácností), inteligence, postojů rolníků k práci aj. Zásadní teoretická a metodologická východiska těchto mar-

xisticky orientovaných studií nacházíme zejména v dílech nejvýznamnějšího představitelů současné polské sociologie J. Szczepańskiego a v pracích W. Wesolowského, který je mimoto pověřen i celostátní koordinací výzkumů v této oblasti.

K tomuto typu prací patří bezesporu i Wesolowského stat o teoretických a metodologických problémech empirických výzkumů třídní struktury a společenských vrstev, jejíž překlad zde uvádíme. Původní a pro publikaci v Sociologickém časopise příliš rozsáhlý text jsme pro tento účel asi o třetinu zkrátili, aby tak vynikla především jeho metodologická orientace a aby byl co nejvíce zvýrazněn autorův vlastní přínos.³ Pro takto upravenou stat jsme zvolili i poněkud modifikovaný název.

Zveřejněním studie chceme svým dílem přispět k lepší vzájemné informovanosti československých a polských sociologů, a tím i k vytvoření předpokladů pro jejich užší budoucí spolupráci. Marxistická sociologie plní v obou zemích stejný základní úkol: snaží se poznat procesy probíhající při formování socialistické společnosti a přispět k jejich dokonalejšímu řízení. Jestliže jsme zvolili téma z oblasti výzkumu sociální struktury, má to řadu důvo-

¹ Włodzimierz Wesolowski patří k předním současným polským sociologům střední generace. Zabývá se obecnou teoretickou a metodologickou problematikou výzkumu sociální struktury socialistické společnosti a v této oblasti také publikoval řadu prací. U nás je znám překladem knihy *Třídy, vrstvy a moc*, který vydalo v r. 1969 nakladatelství Svoboda. Je profesorem sociologie a ředitelem Sociologického ústavu Varšavské univerzity a předsedou koordinačního výboru pro výzkumy sociální struktury v PLR.

² Włodzimierz Wesolowski: *Teoretyczne i metodologiczne problemy badan empirycznych nad struktura klasowo-warstwowa*. In: W: Wesolowski (red.): *Zróźnicowanie społeczne*. Wrocław-Warszawa-Kraków, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1970, s. 7–55.

³ Z původního textu jsme především vynechali dvě úvodní kapitoly *Různé názory na vnitřní diferenciaci společenských tříd* a *Dělní práce – základ rozdílu v povaze práce*. Autor se v nich hlásí k marxistické koncepci společenských tříd (které v souladu s ní považuje za základní kameny společenské struktury) a zdůrazňuje, že při výzku-

mech městské populace v podmínkách socialistické společnosti je při respektování základního třídního schématu třeba věnovat pozornost i vnitřní diferenciaci dělnické třídy a inteligence. Uvádí pak koncepci řady různých sovětských a polských sociologů a ekonomů (V. Semjonova, O. Skaratan, J. Szczepańskiego, S. Nowaka, J. Wiatra, S. Wierszpiła, B. Mince). V dalším pak rozebírá pojem dělní práce u klasiků marxismu a jeho konkretizaci v dílech některých autorů ze socialistických zemí.

Dále jsme vypustili závěrečnou část *Sociální diferenciaci, socioprofesionální kategorie a společenské vrstvy*, vymykající se převážně metodologické orientaci předchozího textu. W. Wesolowski zde vysvětluje svůj přístup k pojmu společenská vrstva a vyslovuje se pro to, aby socioprofesionální kategorie vyskytující se uvnitř jednotlivých společenských tříd byly v empirických výzkumech sociální struktury pojímány vícerozměrně a aby byla věnována pozornost sociologické interpretaci případů konzistence resp. nekonzistence jejich charakteristik. Kromě uvedených tří kapitol jsme vypustili i některé dílčí pasáže ilustrativní povahy.

dů: za *prvé*, jak jsme už uvedli, jde o problematiku zásadního významu jak v ČSSR, tak i v PLR; kromě toho však je srovnávací výzkum sociální struktury i ústředním tématem smluv o vzájemné spolupráci akademii věd socialistických zemí v oblasti sociologie a byl zvolen i za hlavní námět setkání polských a československých sociologů v dubnu 1973 ve Varšavě.

Trvalý zájem polských sociologů o problematiku změn třídní struktury má dva základní zdroje. Jedním z nich je ústřední místo, které problematika tříd zaujímá v marxistické teorii společnosti, druhým pak základní změny, které v třídní struktuře nastaly v důsledku budování socialismu; v problematice tříd a vrstev se tedy koncentrují současně jak teoretická, tak i praktická hlediska.

I přes významné výsledky, kterých polská sociologie v oblasti výzkumu změn třídní struktury a společenských vrstev již dosáhla, existuje podle názoru polských sociologů právě zde ještě mnoho jevů nedostatečně rozpoznaných a popsanych. Zejména v nastávající kvalitativně nové etapě technického, ekonomického a kulturního rozvoje, kdy společenské změny ještě více zintenzivní a nabudou nových forem, musí zevrubný výzkum změn třídní struktury socialistické společnosti a společenských vrstev poskytovat materiál, jenž by pomáhal při rozhodování v oblasti široce koncipované ekonomické a sociální politiky a sloužil jako východisko i pro teoretickou syntézu a dlouhodobou prognózu.

* * *

Problematika rozdílů v kvalifikaci a jejich měření

Budeme-li při vymezování skupin uvnitř jednotlivých tříd považovat rozdíly ve stupni kvalifikace za základní hledisko, pak se při hledání cest, jak pracovníky členit do obecnějších kategorií, rýsují v podstatě dva přístupy.

Prvý z nich je založen na přibližném rozboru kvalifikační úrovně nutné pro výkon jednotlivých povolání. Tímto způsobem vyčleněné skupiny mohou být velmi „hrubé“, velmi obecné, a zahrnovat například jen dva nebo tři kvalifikační

stupně duševních pracovníků a stejný počet kvalifikačních stupňů pracovníků fyzických. Obvykle bývají navrhovány tyto úrovně: pracovníci s vyšší kvalifikací a pracovníci s kvalifikací nižší. Někdy se ještě připojuje i střední kvalifikační úroveň. Předpokládá se, že na takto vymezené kvalifikační stupnice je možno umístit každé povolání.

Tento přístup však není právě nejlepší a ani jeho výsledky nejsou příliš uspokojivé. U některých povolání jsou hranice možné kvalifikace značně široké. Dokonce i při velmi obecných 3 stupních může vzniknout problém se zařazením reprezentanta určitého povolání. Obecnost jednotlivých stupňů nevyhnutelně vede i ke značně široké diferenciaci odpovídajících kvalifikací. Především je však tato metoda založena na „obecné znalosti věci“ a nikoli na rigorózním analytickém postupu. Rád bych proto upozornil na jiný — přesnější — postup, vycházející z výsledků tzv. vědy o práci.

V současné době nabývají na významu a značně se prohlubují studie spojené s rozpracováváním tzv. tarifních kvalifikačních katalogů. Jsou spojeny s praktickou potřebou vypracovat systém mezd pro různá povolání a specializace. Jejich výsledkem jsou rozličné míry obtížnosti a složitosti práce, kterých lze pak využít pro seskupování profesí do širších kategorií a pro přesný popis rozdílů mezi takovými kategoriemi.

Specifikem tohoto „mikrostrukturálního“ přístupu je — na rozdíl od přístupu předchozího — velmi podrobná analytická procedura; jejím těžištěm pak je popis stupně složitosti práce pro každé povolání, nebo dokonce i pro každou specializaci. Pokud by se této metody mělo využít i pro kategorizaci povolání podle stupně kvalifikace, pak by složitost práce bylo třeba považovat za korelát hledaného „stupně kvalifikace“ a povolání by se seskupovala podle zjištěného „stupně složitosti práce“. Této možnosti ještě žádný sociolog nevyužil, a to přesto, že rozboru stupně složitosti konkrétních prací jsou stále zajímavější a slibnější. A právě proto, že odborníci v oblasti vědy o práci budou mít zřejmě brzy k dispozici zajímavá řešení, považoval jsem za účelné na

jejich činnost upozornit.⁴ Neznamená to pochopitelně, že cesta, kterou naznačují, je již zcela schůdná a prostá jakýchkoli rizik.

S výzkumy obsahu konkrétních pracovních činností a úrovně přípravy pracovníků pro jejich výkon se začalo již ve dvacátých letech jak v kapitalistických zemích, tak i v Sovětském svazu, a dnes jsou tyto výzkumy již nesmírně rozvinuté. V kapitalistických zemích je jejich motivace úzce pragmatická. Také v socialistických zemích jsou základem výzkumů složitosti a stupně obtížnosti jednotlivých prací potřeby hospodářské praxe; výzkumy totiž slouží jako východisko pro určování systémů mezd. Přesto však v socialistickém zřízení mají výzkumy obtížnosti a složitosti práce kromě praktických aspektů i mnohem hlubší smysl. Souvisejí totiž s úsilím o správnou realizaci socialistické zásady odměňování „každému podle množství a kvality jeho práce“. Vycházejí současně z významného teoretického zázemí představovaného Marxovými úvahami o možnosti vytvoření srovnatelných měr práce a přepočtu „složitě práce“ na „práci jednoduchou“. Odvodit z Marxových teoretických myšlenek o převodu složitě práce na práci jednoduchou soubor prakticky použitelných procedur není snadné; veškeré úsilí o stále přesnější měření složitosti konkrétních pracovních činností lze však považovat za postupné přibližování k tomuto cíli.

Výzkumy práce se obvykle koncentrují na stupně obtížnosti jednotlivých činností, protože odměna má být této „obtížnosti“ adekvátní. Obtížností se chápe překonání nějakého „odporu“ vyžadující vynaložení buď fyzické, nebo duševní námahy (či obojího). Důležitým prvkem obtížnosti je složitost práce; právě složitost koresponduje s pojmem „kvality práce“ – věnuje jí proto podrobnější pozornost.

Většina tarifních soustav byla po řadu let koncipována takovým způsobem, že jedny z nich se vztahovaly na skupinu prací (a pracovníků) fyzických a jiné na skupinu prací (a pracovníků) duševních. Předem se tak předpokládala kvalitativní odlišnost obou typů práce – a současně

i jejich nesrovnatelnost, přinejmenším nesrovnatelnost bezprostřední, pomocí jediného analytického schématu. V posledních letech se však stále častěji potvrzuje objektivní možnost a postuluje se i praktická potřeba vytvoření jediné soustavy měr pro různé práce jak fyzické, tak i duševní. Několik takových schémat bylo již navrženo; jsou velice zajímavá, a to i pro sociology.

Při rozboru konkrétních pracovních činností a při sestavování tarifních soustav je jedním ze základních a současně i nejobtížnějších problémů nalézt srovnatelné prvky různých druhů práce. Činnosti vykonávané v rámci různých povolání jsou velmi rozmanité; je vůbec možné nalézt pro ně jediný systém hodnocení?

Truhlář zpracovává dřevo, zámečnick kov, instalatér zase instaluje vodovodní potrubí. Surovina nebo předmět, na který každý z nich působí, má jiné fyzikální a chemické vlastnosti. Působení nebo zpracování je v každém z uvedených případů zprostředkováno pomocí jiného druhu nářadí. Rozdíly mezi pracemi navzájem tak vzdálenými, jako je práce kopáče a konstruktéra nebo elektromontéra a prodáváče, jsou zřejmé „pouhým okem“. Jakým způsobem je však přesně vyjádřit?

Jsou povolání, v jejichž rámci figuruje větší počet stupňů „kvalifikace“, a povolání, kde je počet těchto stupňů menší. Některá povolání jsou situována na nízkých kvalifikačních úrovních, jiná pouze na vysokých.

Určité východisko pro vytváření poměrně homogenních kvalifikačních úrovní poskytuje školský systém rozdělený na zformalizované stupně (školy základní, střední a vysoké). Analogickou funkci mohou plnit i kvalifikační zkoušky, například zkoušky pro mistry nebo kvalifikované dělníky; tato východiska však neumožní seskupovat podle podobnosti ve složitosti práce všechny pracující.

Úkol se zdá být snadnější, pokud se porovnávají povolání, která se vyskytují v rámci téhož průmyslového odvětví a jsou pro toto odvětví typická, například povolání dělníků v textilním průmyslu; chceme-li však srovnávat povolání typická

⁴ A. Hansen (red.): *Analiza pracy*. Warszawa 1963; T. Tomaszewski: *Problemy klasyfikacji zawodów*. A. Sarapata (red.): *Sociologia zawodów*. Warszawa 1965; J. Kordaszewski: *Kwalifikowanie pracy robotników przemysłowych*, Warszawa 1960, a práce téhož

autora *Placa według pracy*. Warszawa 1962 a *Pracownicy umysłowi*. Warszawa 1969. Ve dvou posledních svazcích je uvedena rozsáhlá zahraniční literatura o problematice výzkumů složitosti práce.

pro různá odvětví, pak se úkol již značně komplikuje; a pokud bychom chtěli srovnávat složitost všech povolání — fyzických i duševních — stává se problémem již nesmírně složitým. Nejnovější výzkumy různého obsahu konkrétních pracovních činností mají tyto obtíže překonat.

Hledání společných měr pro různé práce vychází z předpokladu, že v každé práci a v každé přípravě pro výkon zaměstnání je možno nalézt určité srovnatelné komponenty a ty pak shrnout do jistých obecnějších kategorií. Jestliže jednotlivé složky různých prací a osobních kvalifikací není možno porovnávat bezprostředně, lze mezi sebou — alespoň do určité míry — srovnávat jejich obecnější typy resp. druhy. Tyto předpoklady jsou východiskem všech úvah o měření složitosti jednotlivých pracovních činností (jak bývají uplatňovány v tarifních mzdových soustavách — pozn. překl.). Dosud se tarifní soustavy vytvářely hlavně pro dělníky, nyní se však začínají sestavovat i pro duševní pracovníky.

Ve všech schématech jde o srovnávání různých prací; zejména duševní práce jsou velmi různorodé a nestandardizované — a to jak tehdy, jde-li o tzv. duševní pracovníky, tak i tehdy, jsou-li součástí celkové činnosti pracovníků tzv. fyzických. Srovnatelnosti je možno dosáhnout pouze na značně vysoké úrovni obecnosti. Odtud také plyne tendence využívat v nejnovějších modelech pro měření složitosti práce pojmového aparátu kybernetiky, a to zejména pokud jde o „práci duševní“.

Předpokládá se, že každá práce má takové velmi obecné a srovnatelné rysy, jako 1. „příjem informací“, 2. „rozhodování“, 3. „vykonávání činnosti“.

Pro výkon jakékoliv práce jsou zapotřebí určité „informace“, jejichž rozsah a složitost mají vliv na celkovou „složitost práce“. Při každé práci se také činí rozhodnutí; čím větší množství informací je třeba, tím jsou tato rozhodnutí složitější a obtížnější. Také proces realizace rozhodnutí může být buď jednoduchý, nebo složitý. Sestavují se proto takzvané „klíče“, které pomáhají v každé práci tyto obecné aspekty odkrýt, popsat stupeň jejich složitosti a ocenit je příslušným počtem bodů. Touto cestou se tedy získává popis — pochopitelně jen přibližný — složitosti konkrétních prací, obvykle těch, které jsou typické pro určitá povolání, specia-

lizace nebo funkce. Jde o několikastupňovou a velmi detailní proceduru.

Výzkumy obsahu konkrétních pracovních činností, zejména jejich složitosti, náleží nepochybně k úspěchům současné vědy o práci; stávají se východiskem pro stále analytičtější, objektivnější a snáze ověřovatelné hodnocení práce (stejně jako pro hodnocení přípravy pracovníků k jejímu výkonu). Přesto však i sami představitelé vědy o práci upozorňují, že v této oblasti dosud existují nepřesnosti a slabiny; alespoň v krátkosti se jich dotkneme.

1. Poukazuje se především na to, že rozklad každé práce na elementární činitele pomáhá sice vniknout hlouběji do jejího obsahu, rozbíjí však současně celostní strukturu jak této práce, tak i požadované přípravy pracovníka. Struktury se totiž neredukují na pouhý souhrn prvků, ale zahrnují i osobitou síť vazeb, jimiž jsou tyto prvky spojeny — a právě tato síť je pro celé uspořádání neobyčejně důležitá. Tato nejobecnější poučka všech strukturních výzkumů se vztahuje také k práci jako k celku svého druhu.

2. Mnoho výzkumníků si uvědomuje obtíže spojené s měřením jakékoliv „duševní námahy“. Fyzickou námahu je možné zachytit pomocí objektivizovaných údajů, jako je měření svalového napětí nebo dokonce kalorické spotřeby při pracích různého druhu. Dosud používané míry duševní námahy jsou na druhé straně zprostředkované: nevztahují se k samotné námaze, ale k popisům, z nichž je možno na vyvolávanou námahu usuzovat.

3. Konečně je třeba si uvědomit, že dosavadní měření složitosti práce, i když se snaží být co nejobjektivnější, přece jen obsahují prvky subjektivismu — především pokud jde o metodu bodového hodnocení. Výzkumník dává určité „známky“ za výskyt, resp. intenzitu určitého prvku v dané pracovní činnosti. Bodovací systém je natolik objektivizovaný, že respektuje vzájemné relace jednotlivých hodnocení; nelze tedy obdržet větší počet bodů za činnost, která je evidentně jednodušší než jiná činnost složitější; obtížnější však už je uvést do vzájemného vztahu bodová hodnocení různých aspektů práce, protože neexistuje metoda, jak přepočítávat například tvůrčí úsilí konstruktéra na umění řídit kolektiv lidí; a přece je třeba oběma aspektům práce nějaké

body přiznat. Všechny tyto výhrady by však podle mého názoru neměly zastírat perspektivy, jež „věda o práci“, a zejména její odvětví nazývané „analýza práce“ otevřela. Jsou to perspektivy slibné jak pro hospodářskou praxi, tak i pro sociologii.

V čem konkrétně tyto slibné perspektivy spočívají? Myslím, že bychom je mohli shrnout do následujících bodů:

1. Analýza pracovních činností a paralelně s ní prováděný rozbor osobních kvalifikací umožňují lépe poznat obsah různých prací. Přes určitý stupeň subjektivismu obsaženého v souhrnných bodových hodnoceních složitosti práce pomáhají navržené míry zvýšit stupeň jejich objektivitu. Rozbor typických prací v konkrétních povoláních může být mimoto vázán i na bezprostřednější, a tedy bodově nehodnocené charakteristiky. Kromě toho může být všech rozborů, o nichž tu byla řeč, využito pro podrobné určení podobností a rozdílů mezi typickými pracemi, jež konají příslušníci různých povolání, a v souvislosti s tím i pro určení kvalifikace, která se od nich bude vyžadovat. Zde také již může být východisko pro seskupování povolání do širších kategorií.

2. Současné rozborů práce a kvalifikace vycházejí z předpokladu, že je možno vytvořit společné schéma pro práce duševní i fyzické, protože téměř v každé práci je obsažen prvek fyzické i duševní námahy a jen jejich vzájemný poměr bývá různý.

Jde o přístup, který může mít velký význam pro výzkum stírání rozdílů mezi fyzickou a duševní prací a v důsledku toho i pro odstraňování společenských rozdílů mezi třídami a vrstvami. Dosavadní neurčité představy bude možno nahradit věrohodnými údaji. Bude také možno podrobněji a všestranněji osvětlit vliv technického pokroku na strukturální změny.

3. Výzkumy „obtížnosti“ práce zahrnují několik syntetických faktorů, mezi jiným také činitel „obtíže plynoucí z prostředí“, faktor „obtížnosti“ práce a faktor „společenského rizika“. Plyne to z praktických potřeb, kterým mají tyto výzkumy v prvé řadě sloužit, tj. z potřeb spojených s vypracováním tarifních mzdových soustav; ty se pak mají stát podkladem pro odměňování podle množství a jakosti práce.

Avšak nejdůležitější složkou těchto analýz je analýza „složitosti práce“; tento pojem vyjadřuje podle posledních koncepcí komplexní jev stupně kvalifikace, jež je k výkonu příslušné práce potřebná. Protože pak každý syntetický faktor práce lze hodnotit samostatně, může se rozbor složitosti práce stát východiskem pro konstrukci hierarchií povolání podle stupně kvalifikace. Většina autorů, kteří požadují, aby ve výzkumech třídní struktury a společenských vrstev byly zavedeny detailnější klasifikace, označuje právě stupeň kvalifikace za hlavní kritérium, které by bylo zapotřebí respektovat. Studie zpracované v oblasti vědy o práci by tedy mohly potřebné kritérium poskytnout – tím spíše, že v nejnovějších rozbořech práce se upouští od schematického dělení na práci fyzickou a duševní a že se navrhuje modely pro analýzu fyzického i duševního obsahu každé práce. Teoreticky tedy existuje možnost vypracovat zcela novou hierarchii, kde již všechna povolání tradičně považovaná za duševní nebudou stát výše než povolání tradičně považovaná za fyzická. V nové etapě technické revoluce a změn sociální struktury přicházejí navrhované postupy pravděpodobně právě včas.

Úroveň kvalifikace a historicko-sociologický kontext

Možnost přesného popisu složitosti práce v jednotlivých povoláních a skupinách povolání bude pro sociology zabývající se diferenciací uvnitř jednotlivých tříd nesporně znamenat značnou pomoc. Vystává však otázka, zda podrobný popis rozdílů v kvalifikačním aspektu práce vytváří přístupnou cestu pro objasnění všech důležitých hladin takové diferenciace. Zdá se, že nikoliv.

V sociologické literatuře můžeme najít tvrzení, že povaha práce určuje úroveň mezd, podmínky kulturního rozvoje jednotlivce a všechny ostatní nejdůležitější charakteristiky společenského postavení.⁵ Obsah formulací tohoto druhu však není vždy zcela jasný. Má jít o podrobnou a bezvýhradnou determinaci celé řady charakteristik sociálního postavení povahou práce, nebo o pravděpodobnostní tendenci

⁵ Viz V. S. Semjonov (red.): *Klasy, socialnyje sloj i grupy v SSSR*. Moskva 1968; pod redakcí téhož autora *Problemy izmenenija socialnoj struktury sovetskogo obščestva*. Moskva 1969.

projevující se v kladných statistických korelacích? Většina autorů má pravděpodobně na mysli vazbu druhého typu a také v našich výzkumech se k takovému pojetí přikláníme. Pouhé konstatování faktu, že existují odchylky od obecných pravidelností charakterizujících vazbu mezi stupněm kvalifikace a jinými znaky sociálního postavení, však nepostačuje. V reálných společenských situacích se totiž objevují činitele, které zmíněnou vazbu modifikují podstatně a relativně trvale. V souvislosti se zásadami rozlišování socioprofesionálních skupin v našich výzkumech jsme je zkratkovitě označili jako „historicko-sociologický kontext“. Tento kontext je nutno respektovat už během formulace teoretických východisek empirických výzkumů, a zejména při konkrétním vyčleňování určitých socioprofesionálních skupin.

Význam této obecné formulace osvětlíme na příkladech. V naší zemi se dost často vyskytuje určitý „nepořádek“ ve mzdových systémech a výzkumy složitosti práce a skutečných mzdových rozdílů mají přispět k tomu, aby se tyto systémy faktickým rozdílům ve složitosti práce přizpůsobily. Současně se ve studiích věnovaných tomuto problému tvrdí, že mzdové systémy by měly respektovat nejen rozdíly ve složitosti a obtížnosti samotné práce, ale také potřeby rozvoje určitých výrobních odvětví. Tak například B. Fick píše o dvou skupinách faktorů, které je při určování relací mezi mzdami třeba brát v úvahu: 1. skupina trvalých faktorů opírajících se o přijaté míry hodnocení práce, 2. skupina proměnlivých faktorů vycházejících z časově podmíněných potřeb ekonomiky.⁶

Citovanému autorovi jde zřejmě o určitá mzdová privilegia pro některá odvětví národního hospodářství. O jiných „nutných“ modifikacích mzdového systému psala několikrát Z. Morecká ve svých dobře známých článcích o společenských faktorech, jež je třeba respektovat v socialistické mzdové soustavě⁷ (šlo jí např. o zaručení minimální mzdové úrovně odpovídající socialistickému vědomí sociální spravedlnosti).

Zdá se však, že kromě obou zde uvede-

ných příčin, vyvolávajících disproporce mezi mzdou a stupněm složitosti práce, existují ještě i další velmi důležité příčiny obecnější povahy. Jsou spojeny s dlouhodobými tendencemi ve vzájemných relacích celých velkých skupin povolání (a ne tedy pouze jednotlivých hospodářských odvětví, na což především ukazují ekonomové).

K příčinám takových trvalých tendencí patří revoluce v technice výroby, změny ve způsobech organizace společenského života, změny sociálně ekonomického zřízení. Je možno například sledovat nejen růst počtu techniků, ale také růst významu jejich práce v celkové výrobní činnosti a poměrně rychlejší růst jejich platů ve srovnání s platy úředníků. To pak vede k situaci, kdy úředník a technik se středoškolským vzděláním mají nestejně platy – a to přesto, že odborník by jim za vlastní „složitost“ práce možná přidělil stejný počet bodů.

Podobný nebo poněkud odlišný soubor příčin může vyvolat trvalou tendenci ke snižování platů a společenské prestiže méně kvalifikovaných duševních pracovníků zaměstnaných v oblasti služeb, a naopak ke zvyšování mezd a společenské prestiže kvalifikovaných dělníků ve výrobě, přičemž tyto jevy nemusí být vázány na výrazné rozdíly ve stupni složitosti práce obou společenských skupin. Dodejme, že příčinou podobných tendencí nebude zřejmě jen vysoká poptávka po technících a kvalifikovaných dělnících na trhu práce ani pouze vyšší intelektuální požadavky, které jsou na techniky a dělníky kladeny. Působí zde celý soubor společenských příčin, které snižují společenskou „hodnotu“ kancelářské práce a práce ve službách. Čistě technologické míry složitosti práce jej přitom nemohou vystihnout. Soustřeďovat za této situace pozornost pouze na stupeň složitosti práce by z poznávacího hlediska bylo nevhodným zjednodušováním.

Celá záležitost se ještě dále zkomplikuje, přejdeme-li od vztahu mezi povahou práce a výší mzdy ke vztahu mezi povahou práce a výší celkového výdělků pracovníka nebo – abychom demonstrovali ještě větší

⁶ B. Fick: *Próba określenia warunków prawidłowego ustalania proporcji plac.* Warszawa, Instytut Pracy, 1966.

⁷ Viz autorčiny statí zveřejněné v *Materiałach do studiowania ekonomii politycznej.* Warszawa 1966.

složitost těchto jevů — životní úrovní rodiny. V určitých obdobích a při určitých zásadách fungování národního hospodářství mohou mít různé skupiny povolání nestejné šance na získání vyšších výdělků. Kromě toho je třeba pamatovat také na vliv demografického činitele. Rozdíly v porodnosti a ve velikosti rodin jednotlivých socioprofesionálních skupin nebo celých společenských tříd mají diferencující vliv na životní úroveň rodin. Proto se v sociologických výzkumech nelze spokojit s prostým tvrzením, které konstatuje, že životní úroveň jednotlivých skupin závisí na povaze práce jejich příslušníků. Demografický faktor je historicky proměnlivý a můžeme jej proto také zahrnout pod „historický kontext“.

Samostatný problém představuje vztah mezi povahou práce a vzděláním. Také tuto vazbu je třeba v konkrétních historických situacích podrobně analyzovat a nepronášet o ní jen obecné soudy.

Ve mzdových tarifních soustavách figuruje stupeň vzdělání potřebný k výkonu určitého povolání jako jedna z nejdůležitějších dílčích složek kvalifikace a „složitosti práce“. V těchto soustavách se teoreticky předpokládá, že existuje dokonalý soulad mezi druhem vykonávané práce a osobní přípravou pracovníka. Z takového předpokladu vychází i myšlenka vzájemné převoditelnosti dvou modelů hodnocení práce: modelu „objektivního“ a modelu „kvalifikačního“.

Jde o předpoklad v teoretických modelech pochopitelný a odůvodněný. Jak však dobře víme z běžného pozorování i ze systematických výzkumů, ve skutečném životě neexistuje ani úplný soulad mezi určitým stupněm kvalifikace a úrovní formálního vzdělání, ani dokonalá harmonie mezi zaměstnáním vykonávaným jednotlivými pracovníky a jejich osobními kvalifikacemi.

Mnoho povolání může být vykonáno (a to i velmi kvalitně) osobami s různou úrovní vzdělání. Tento jev je patrný i navzdor tendenci (v současné civilizaci převládající) opírat stále větší počet povolání o předem získanou a diplomem potvrzenou školní přípravu. A tak vedle lékařů a inženýrů, pro něž jsou vyhrazena určitá povolání jiným osobám nepřístupná,

máme i sochaře, pro něž diplom Akademie již není nezbytnou podmínkou uznání za „umělce z povolání“, nebo spisovatele, u nichž stupeň a druh formálního vzdělání ani v nejmenším nerozhodují o příslušnosti k tvůrčímu svazu; přitom právě tato příslušnost uděluje jednotlivci status „spisovatele z povolání“.

Podobná situace je i u dělníků. Přestože převládá tendence určovat úroveň kvalifikace podle stupně formálního vzdělání, plní praxe a schopnosti velmi často náhradní funkci a dlouho ji pravděpodobně ještě plnit budou. Role praxe byla oficiálně uznána i v různých zásadách pro zařazování dělníků a také ve zkouškách pro mistry.⁸

Případy, kdy podobné pracovní funkce jsou zastávány lidmi s velmi různorodým vzděláním, se však pravděpodobně v největší míře vyskytují mezi úředníky, zejména mezi úředníky střední funkční úrovně. Rozsah jejich formálního vzdělání se pohybuje od základní školy až po vysokou školu. Také zde lze pozorovat stále výraznější tendenci k formalizaci požadavků a k profesionalizaci přípravy; tato tendence však u administrativních prací neeliminuje procesy „živelního“ přílivu osob s velmi různou školní přípravou. Podobně je tomu i v různých oblastech služeb a také na střední a nejvyšší hladině řízení. V nejrozvinutějších zemích se nekladou překážky obsazování určitých vysokých funkcí schopnými lidmi, kteří přitom nemají vyšší vzdělání.

V modelových úvahách předpokládáme, že existuje obecná závislost velkého počtu faktorů, jež diferencují společnost, na jediném činiteli — totiž na povaze práce; v empirických výzkumech však musíme usilovat také o určení konkrétního stupně této závislosti a o vymezení autonomního vlivu dalších činitelů, kteří uvedenou vazbu modifikují.

Sovětští sociologové dnes zjišťují, že v některých sférách se projevuje zcela opačný jev než u nás: že se totiž ve výrobě nebo administrativě nedostatečně využívá odborných znalostí, které příslušným pracovníkům poskytl rozvinutý školský systém. Na rozdíl od situace charakteristické zpravidla pro období počátků industrializace, kdy se osvojování profesionální

⁸ M. Zytko: *Tytuły kwalifikacyjne. Mistrz i robotnik*. Warszawa 1967.

kvalifikace „zpožďuje“, se zde setkáváme s jevem, který lze označit jako „předstih“.

V obou situacích je důležitým úkolem analyzovat stupeň shody a rozdílů mezi fakticky vykonávanými pracovními povinnostmi a formální přípravou pro jejich plnění (tato formální příprava se s přípravou potřebnou pochopitelně často kryje). Takový rozbor je důležitý z mnoha důvodů, mimo jiné také vzhledem k autonomní roli (tj. autonomní vzhledem k povaze práce), kterou v systému společenské diferenciace hraje úroveň vzdělání. Tato úroveň ovlivňuje například kulturní spotřebu nezávisle na povaze vykonávané práce.

Jednoduché nejsou ani vztahy mezi povahou práce a kulturní úrovní, která je jevem širším než úroveň vzdělání. V tomto případě může historicko-sociologický kontext velmi podstatně modifikovat vztahy mezi stupněm složitosti práce a podílem na „mimovýrobní“, „duchovní“ kultuře — jako je například čtení knih, zájem o umění apod.

V krátkosti, abychom již dále nerozmnožovali počet příkladů, ještě konstatujeme, že působení historicko-sociologického kontextu se může velmi zřetelně projevit i v mnoha sférách společenského vědomí — například ve vztahu k práci nebo k politické činnosti, a popřípadě i obecněji — ve vztahu k chápání místa své vlastní profesní skupiny v celkové sociální struktuře.

Jevy, o nichž je zde řeč, nás vedly k úvaze, zda v našich výzkumech máme vnitřní diferenciaci tříd provádět pouze podle stupně kvalifikace (tj. tak, jak navrhuje značná část autorů), či zda zavést i takové kategorizace, jež by umožnily sledovat vliv historicko-sociologického kontextu. Bylo nám jasné, že všechny pokusy tohoto druhu mohou být pouze experimentální povahy, protože studie, které by se touto otázkou zabývaly, u nás dosud nejsou k dispozici. Uvědomíme-li si však např. značnou nedokonalost velmi hrubého dělení inteligence na dvě dílčí vrstvy — „vysoce kvalifikované odborníky“ a „kancelářské pracovníky o střední a nízké kvalifikaci“, pak se každý pokus o zjemnění této diferenciace zahrnutím historicko-sociologických činitelů zdá být krokem vpřed; vytváří totiž možnost

nalézt nové vztahy, a tak obohatit naše poznatky.

Pod pojem historicko-sociologického kontextu jsme zahrnuli celý soubor činitelů ovlivňujících materiální situaci jednotlivých skupin povolání, úroveň jejich kulturní spotřeby, jejich aspirace a hodnotové systémy; zahrnuli jsme sem celý soubor faktů, které (v různých směrech) modifikují vztahy mezi povahou práce dané skupiny (jak je vymezena stupněm složitosti) a souhrnnou společenskou situací této skupiny. Máme za to, že jde o faktory, které rozhodují o konkrétních historických vztazích mezi stupněm složitosti práce v jeho čistě technologických aspektech a společenskou situací různých skupin povolání vyznačujících se přibližně shodným stupněm složitosti práce.

Horizontální diferenciace povolání a koncepce zobeecněné společenské funkce

Koncepce historicko-sociologického kontextu jako výchozího předpokladu při vyčleňování socioprofesionálních skupin může být podpořena ještě dalším paralelním proudem teoretických úvah. Rád bych se zde o něm zmínil proto, že je těsně spjat s problematikou seskupování profesí.

Dosud jsme se zabývali hlavně otázkami spojenými s vertikální diferenciací profesí, tj. s diferenciací, jejímž základem je nestejný stupeň složitosti práce a kvalifikace. Současně s tím je však nutno uvážit, jaký význam by měl systém horizontálního členění profesí a s jakými těžkostmi bychom se při pokusu o jeho rozpracování mohli setkat. Úvahy o historicko-sociologickém kontextu totiž naznačují, že význam horizontální diferenciace by mohl být skutečně značný.

Při pokusech o horizontální členění profesí narážíme — podobně jako při pokusech o jejich diferenciaci podle kvalifikace — na různorodost jednotlivých povolání. Každé „povolání“ je jevem komplexním, složeným z několika prvků — z různého druhu činností, z různých typů předchozí přípravy a také z různých a často obtížně definovatelných „schopností“. Zásadní otázkou pak je, které z těchto dílčích složek přijmout při seskupování, resp. odlišování profesí jako kritéria. Odpověď na tuto otázku je komplikována skutečností, že zatímco v některých povoláních se určité složky vyskytují, v jiných

zase scházejí; tato povolání pak mají zase své vlastní charakteristické složky. Úkol nalézt jednotné diferenciační kritérium, jež by odpovídalo charakteristickým vlastnostem obsaženým ve všech povoláních, je pravděpodobně neřešitelný. Z toho vyplývá, že pokus o horizontální členění profesí musí být krokem spíše typologizujícím než klasifikujícím.

Musíme především připomenout, nač jsme upozorňovali již výše, totiž že jednotlivá, dosti „jasně“ popsaná povolání mohou být co do stupně kvalifikace vnitřně diferencována.

A tak tedy profesní členění nelze vměstnat do diferenciace kvalifikační; má svou nezávislou kvalitu. Můžeme proto konstatovat, že příslušnost k povolání o širokých „kvalifikačních“ hranicích má určité společenské důsledky, které si zaslouží sociologickou analýzu (učitelé, účetní, technici, hutníci).

Na druhé straně není těžké postřehnout, že je nemálo případů podobných povolání lékaře. Nelze přece být ani biologem, ani matematikem na střední kvalifikační úrovni, protože k tomu, aby člověk mohl tato povolání zastávat, musí mít diplomem prokázané vysokoškolské vzdělání. Proto také shoda aspektů horizontálního (profesního) a vertikálního (kvalifikačního), jež se v některých povoláních projevuje, může badatelům pokoušejícím se navrhnout jednoduchou klasifikaci skupin, jež existují uvnitř jednotlivých tříd, sice usnadnit práci, všechny problémy však nevyřeší.

Když uvažujeme o vnitřní struktuře jednotlivých povolání z hlediska odpovídajících druhů činností a znalostí, musíme věnovat pozornost ještě dalším jevům. První spočívá v tom, že se vyskytují skupiny povolání, jež sice všechna plní stejnou funkci, mohou však být vykonávána i na základě velmi rozmanitých druhů odborné přípravy. Druhý pak v tom, že určitá povolání vyžadující stejný typ přípravy mohou plnit různé funkce. Jde o jevy, jež při zařazování jednotlivých pracovníků do horizontálně pojatých socioprofesionálních skupin vyvolávají určité komplikace.

Všimněme si například povolání učitele. Jde nepochybně o zcela určité povolání, zastávají je však přitom lidé, kteří absolvovali velmi různou věcnou přípravu

(absolventi polonistiky, historie, biologie, matematiky, výtvarných škol, hudebních škol). Na průmyslových školách vyučují inženýři různých oborů a rovněž i fyzici, chemici, zoologové atd. Povolání učitele, jakkoliv může posloužit jako nejmarkantnější příklad, není však z tohoto hlediska ojedinelé. Podobná situace je i u povolání novináře nebo vyšetřovatele: tím se může stát právník, psycholog nebo sociolog. A pokud budeme považovat ředitele průmyslového podniku nebo mistra nejen za pracovní „funkce“, ale současně za funkce měnící se v povolání (tento otázce věnujeme pozornost níže), pak i v těchto případech máme co činit s povoláními, jež vykonávají lidé s velmi různou meritorní přípravou. K výkonu uvedených funkcí je pochopitelně třeba, aby si absolventi škol různého zaměření ještě osvojili i dodatečné znalosti; jde však obvykle o znalosti, kterých se nabývá až během práce v určité funkci.

Z těchto skutečností plyne, že existují určité základní druhy věcné přípravy, na jejichž základě je možné vykonávat různá povolání; takový typ přípravy poskytuje například studium sociologie. Nejtypičtější je však pravděpodobně povolání „právníka“. Absolventi právnické fakulty jsou dnes na nejrůznějších místech ve správě, stávají se pracovníky veřejného života (další případ povolání, jež se formuje před našima očima), soudci, advokáty, podnikovými právníky. Možná, že ještě výraznější bude v tomto ohledu rodící se povolání „politologa“. Kontrastem těchto dvou povolání je lékař, pro něhož je rozsah možných činností podstatně užší. V souladu se svou přípravou se může stát pouze lékařem (a případně plnit i administrativní funkce v nemocnici nebo na zdravotním středisku).

Podobná situace je i u dělnických profesí. Absolvent učňovské školy některého strojírenského oboru nebo průmyslové školy strojnické má mnohem širší okruh možností než absolvent školy dřevařské nebo keramické. A tak jednotlivé druhy odborné přípravy poskytují nestějně široké možnosti pro výkon odborné činnosti.

Uvedené objektivní jevy se promítají i do potíží v klasifikaci. Každý badatel, který se pokoušel seskupovat pracovníky do nepřilišit obecných kategorií, stál před dilematem: Kam zařadit podnikového práv-

nika? K právníkům? Do správního personálu? K řídícím pracovníkům?

Nakonec — na závěr výčtu obtíží spojených s klasifikací povolání — ještě několik poznámek o „povoláních-funkcích“. V současném světě dochází k velmi výraznému jevu, který lze označit jako profesionalizaci některých funkcí, např. funkce vedoucího hospodářského pracovníka (v oblasti výroby, obchodu, financí). Z tohoto procesu profesionalizace funkcí vzešlo mnoho povolání současné průmyslové civilizace. Tak vzniklo nejen „povolání“ ředitele, ale také „povolání“ kvalifikované sekretářky a povolání ekonoma (které se vytvořilo z funkce podnikatelova asistenta pro účetnictví); tak se stále zřetelněji formuje samostatné povolání mistra nebo povolání „organizátora výrobního procesu“.

Řediteli se mohou stávat lidé s velmi rozmanitou odbornou přípravou — inženýři, ekonomové, právníci; podobně je tomu i s „organizátory výrobního procesu“. V jejich práci však začínají dominovat specifické rysy a znalosti, které začínají rozhodovat o povaze jejich činnosti a o jejich společenském postavení. Analogicky je tomu v případě sekretářky, která může být absolventkou ekonomické školy, školy cizích jazyků, správní školy nebo mnoha jiných učilišť. O tom, zda se stane dobrou sekretářkou, rozhoduje celý soubor znalostí a schopností: vrozených, získaných různými cestami (mezi jiným také ve školách), ale především znalostí nabytých při praktické „obsluze sekretariátu“.

Znamením toho, že se formuje nové poslání, je vždy zakládání škol, jež mají připravovat odborníky podle specifického programu. Dnes žijeme v éře škol pro ředitele (tj. alespoň v podobě určité specializace v rámci studia ekonomie) a škol pro sekretářky. Jsou to viditelné projevy „zrodu nových povolání“. Jiným takovým projevem je okolnost, že stejné profesionální funkce plní lidé, kteří původně prošli různou odbornou přípravou (a na různé úrovni), nebo jev, že podobnost funkcí převažuje nad podobností odborné přípravy, a to jak v pracovním procesu, tak i při určování společenského postavení.

Pro naše nynější úvahy je důležité, že v případě, kdy se v určitém období nějaké povolání kombinuje s určitými pracovními funkcemi, máme tendenci dávat přednost

„funkci“ a považovat ji za povolání. Je obtížné určit na základě jediného pravidla, o které pracovní funkce jde.

Znamenají uvedené obtíže, že je naprosto vyloučeno sestavit schéma, které by různá povolání horizontálně seskupilo do obecnějších kategorií? Soudím, že takový závěr by šel příliš daleko. Chtěl jsem pouze ukázat na potíže, jaké jsou spojeny s konstrukcí správné a jednoduché klasifikace, která by neřadila násilím do stejných kategorií povolání, mezi nimiž cítíme rozdíl, a která by nebyla v rozporu s běžnými představami o podobnostech a rozdílech, jež mezi jednotlivými povoláními existují.

Pokud jde o horizontální seskupování profesí, existuje několik možností, které bychom chtěli naznačit a předložit popřípadě k diskusi. Prvá z těchto možností spočívá v seskupování profesí podle kritéria „typičnosti“ pro určité výrobní odvětví nebo obecněji pro určité odvětví národního hospodářství, což je termín používaný ve statistických ročenkách. Podle tohoto hlediska bychom tedy rozlišovali profese typické pro těžbu paliv a energetiku, pro těžbu surovin, pro strojírenství, pro chemický průmysl, školství, lesnictví, státní správu. Takové členění by pak — na rozdíl od statistického výkaznictví — nezařadilo kuchaře pracující v závodních jídelnách strojírenských podniků do skupiny „pracovníků ve strojírenství“, stejně jako by do ní neřadilo elektroúdržbáře a právníky v tomto odvětví zaměstnané.

Další dva způsoby horizontálního členění profesí poskytují slibnější možnosti. Prvý z nich spočívá v seskupování povolání podle oboru potřebných vědomostí, druhý podle zobecněné společenské funkce.

V současném světě se stále výrazněji a obecněji projevuje tendence opírat jednotlivá povolání o určitou zásobu znalostí z nějakého vědního oboru. Dokonce i pro „zaučené“ dělníky je nezbytné, aby kromě manuální průpravy měli i vědomosti o vlastnostech suroviny a o zásadách činnosti stroje; i když tedy nemusí mít znalosti teoretické povahy, musí alespoň ovládat praktickou aplikaci nějakého vědního oboru (obvykle jde o vědomosti týkající se praktického využití fyzikálních zákonitostí a určitého druhu „nauky o materiálu“).

V práci kvalifikovaných dělníků hrají vě-

domosti z určité poznatkové oblasti již značnou roli. Tato skutečnost nalézá výraz ve zkouškách pro kvalifikované dělníky, kde jsou předepsány znalosti zákonů fyziky, chemie, technického kreslení nebo vědomosti týkající se zpracovávané suroviny či obsluhovaných strojů a technologického procesu, který dělník kontroluje.

V některých jednoduchých kancelářských pracích prvek odborných znalostí důležitou roli nehraje, ale i do této oblasti vstupují ve stále větší míře elementy „zvědečtování“ práce v podobě organizace administrativní činnosti, klasifikace kont a dokumentů a principů činnosti stále složitějších kancelářských strojů (psacích, počítačích a rozmnožovacích). Roste také nutnost znalostí toho úseku reality, jehož se kancelářská práce týká (např. obchodu, komunálního hospodářství, průmyslu, financí).

Lze tedy konstatovat, že s výjimkou nekvalifikovaných prací jsou ve všech povoláních nutné vědomosti z nějaké poznatkové oblasti (pochopitelně, že znalosti různé úrovně); východiskem pro klasifikaci povolání by se tedy mohly stát vědní obory. Bylo by to východisko odpovídající duchu současné vědecké civilizace.

Kritérium, které navrhuje, má výhodu v tom, že je lze aplikovat na různých úrovních obecnosti. Nejobecnější by bylo dělení na vědy technické, přírodní, společenské, humanitní a lékařské. Každé z těchto odvětví by bylo možno dále podrobněji členit v souladu s tendencemi, které se dnes ve vědě projevují. Kromě již zmíněných skupin by bylo třeba dodatečně vytvořit i skupinu uměleckých povolání.

Toto dělení má ovšem i určité zápory. Jedním z nich je stále výraznější tendence ke vzniku povolání opírajících se současně o několik vědních oborů. Jako jednoduchý příklad může posloužit povolání „elektromechanika“. Nejde však o jev, který by možnost klasifikovat povolání podle poznatkových oblastí zcela vyloučil; lze přece formovat skupiny povolání vyžadující určité smíšené kombinace poznatků. Taková klasifikace, třebaže jen experimentální, by zase umožnila posoudit, jak daleko pokročil proces vzniku profesí založených na poznatcích několika vědních oborů, a tedy povolání typických pro rodící se novou éru.

Hlavní nevýhoda uvedeného členění však spočívá v něčem jiném, totiž ve skuteč-

nosti, kterou lze ilustrovat na povolání „učitele“ nebo „ředitele“. Navrhovaná klasifikace by totiž musela brát v úvahu spíše povolání naučená než fakticky vykonávaná, spíše „povolání“ než „funkce“. Učitele lze sice považovat za pracovníka, který má „pedagogické znalosti“, avšak tyto znalosti nejsou samy o sobě oním základem, který umožňuje povolání vykonávat. Existují určitá povolání, v nichž se charakteristicky spojují teoretické vědomosti s praktickými znalostmi. Ty jsou pak obvykle kodifikovány nějakým vědním oborem (např. vědou o řízení lidských kolektivit nebo pedagogickou vědou). V některých povoláních, jako například v případě učitele nebo ředitele, je však situace odlišná. V první řadě je možno určitých vědomostí nabýt samostatně cestou praxe; za druhé, důležitější než teoretické poznatky je určitý „talent“ a inteligence při využívání osvojených vědomostí. Nikoli bez příčiny se říká, že výchova a řízení jsou „uměním“, a nikoli vědou.

Druhé členění, které bychom rádi předložili k posouzení, se obtížím spojeným s rozdíly mezi vědomostmi získanými ve škole a skutečně „vykonávaným“ povoláním vyhýbá. Jde o diferenciaci povolání podle společensky zobecněné funkce. Každou z těchto funkcí by teoreticky bylo možné určit pomocí analýzy hlavních společenských potřeb. Za základní by bylo možno považovat tyto funkce: 1. osvětové výchovné, 2. řídicí a organizační, 3. technicko-výrobní, 4. obchodní a spojené se službami, 5. správně pořádkové, 6. lékařské, 7. rekreačně estetické.

Do první skupiny by pak patřila všechna povolání, jejichž hlavní funkcí je rozvíjení vědomostí, jejich předávání a formování postojů. Ve druhé, tak typické pro současnou etapu společenského rozvoje, by byla povolání organizátorů a řídicích pracovníků (od premiéra přes ředitele až po mistra).

Je, myslím, zbytečné dále rozebírat, kam by byla zařazena další povolání, naznačují to samy jejich názvy. Navrhované členění by pochopitelně bylo spojeno s určitými těžkostmi, pokud jde o jednoznačné zařazení některých povolání do té či oné skupiny. Obtíž, na kterou tato typologie naráží, spočívá v tom, že existují povolání plnící současně několik společenských funkcí — dokonce i funkcí tak zobecněných, jak jsme zde navrhovali. Profesor na technice,

který přednáší a současně provádí i vědecký výzkum, plní funkci osvětové výchovnou i technicko-výrobní. Mistr v průmyslu a stavebnictví plní funkci řídící a organizátorskou i technicko-výrobní apod.

Z uvedených příkladů plyne, že navržené schéma by bylo třeba doplnit: povolání by bylo nutno členit podle jejich hlavní funkce a bylo by třeba uvést také kritéria umožňující rozhodnout, co je funkcí hlavní a co funkcí vedlejší. Podobné rozhodování by v praxi nebylo jistě snadné, přesto však nemyslím, že by bylo zcela neproveditelné. Pokud by se vyskytly případy obtížně zařaditelné, tj. pokud by existovala povolání, kde by byly obě zobecněné funkce velmi důležité, pak by bylo nutno konstruovat skupiny povolání se dvěma vzájemně se kombinujícími funkcemi.

Uvedme však také výhody, které by seskupování profesí podle zobecněné společenské funkce přineslo. Do společné kategorie by byla současně řazena povolání, jejichž představitelé se — bez ohledu na druh svých vědomostí, prostředků využívaných v každodenní činnosti a povahu konkrétních sociálních skupin, vůči nimž je příslušná činnost orientována — přičiňují o vznik podobného finálního efektu. Opravdu rozhodujícím kritériem zařazování by tedy byl obecný společenský výsledek profesionální činnosti. Učitel základní školy působí na děti, universitní profesor na studenty, novinář na čtenáře, politický pracovník na členy politické nebo společenské organizace. Společný prvek jejich práce spočívá v tom, že ve společnosti formují určité postoje a vstěpují určitý systém hodnot.

Vědec zabývající se základním výzkumem v oboru elektroniky, konstruktér počítače, skupiny inženýrů, techniků a dělníků realizující jeho myšlenky — ti všichni přispívají k určité technické úrovni eko-

nomiky a společnosti. Výsledkem tvůrčího myšlení, odbornosti a práce těchto kolektivů je určitý stupeň využití techniky v dané společnosti. Společně se všemi ostatními vyrábějícími kolektivy a s kolektivy zabývajících se řízením přispívají k určité úrovni blahobytu.

Tyto skupiny povolání plní určité funkce a přispívají k uspokojování určitých komplexů společenských potřeb nejen objektivně. Zdá se, že takové skupiny se diferencují i ve společenském vědomí. A jestliže ne všechny, pak tedy alespoň některé z nich. Tato diferenciace ve vědomí je částečně výsledkem vlivu, který na vědomí člověka má ideologie a společenské programy, bez významu zde však není ani živelná reflexe okolního světa. Za současného stavu osvětové výchovného působení a autonomní reflexe nelze dobře oddělit vlivy vycházející pouze z objektivní skutečnosti od vlivů, kterými působí centra interpretující tuto skutečnost v ideologické a vědecké poloze.

Hlavním účelem našich úvah bylo ukázat teoretické a metodologické problémy, s nimiž se setká výzkumník snažící se popsat skutečnost pomocí takových teoretických pojmů, které by tuto skutečnost „nezásilňovaly“, tzn. nezaváděly by hranice tam, kde neexistují, a neprohlašovaly by zásadní podobnost mezi jevy, jež jsou si ve skutečnosti jen málo podobné.

Současně naše úvahy usilovaly o nalezení určitého vyhovujícího rámce pro výzkum různých forem sociální diferenciace, zejména rámce vztahujícího se k nepochybně tak základním jevům, jako je 1. kvalifikačně a profesně pojatá povaha práce a 2. vazba mezi takto chápanou povahou práce a jinými důležitými rysy společenského postavení a zobecněnými společenskými rolemi vzájemně mezi sebou příbuzných povolání.

Přeložil Michal Illner